

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 37 Volume: 8 Issue: 37
Nisan 2015 April 2015
www.sosyalarastirmalar.comIssn: 1307-9581

**“HER ŞEY GEÇİP GİDER” ROMANINDA TOTALİTER SOVYET UYGULAMALARININ
GÖRÜNÜMLERİ**
**THE ASPECTS OF TOTALITARIAN SOVIET IMPLEMENTATIONS IN THE NOVEL “EVERYTHING
FLOWS”**

Fatih KESKİN •

Öz

Rus yazar Vasili Grossman'ın “Her Şey Geçip Gider” isimli romanı Lenin ve Stalin dönemlerinde uygulanan Sovyet politikalarının bireysel ve toplumsal boyutlarda yol açtığı travmaları ele alan bir eserdir. Sovyet dönemi Rus edebiyatı, baskı ve sansür gibi araçlarla uzun yıllar boyunca kontrol altında tutulmuş ve Sovyet yönetiminin belirlediği söylemlerin dışına çıkarılmamıştır. Ancak Vasili Grossman bu eseriyle totaliter Sovyet uygulamalarının sebep ve sonuçlarını sorgulamakta, bir korku toplumu yaratmada kullanılan bütün araç, kurum ve sistemlerle hesaplaşmaktadır. Bu hesaplaşmanın kapsamı içinde, simgesel düzeyde “Sovyet insanı”nı temsil eden roman kişileri de yerini almaktadır. İnsanları kitleler halinde yok ederek yaşama ihtirası içerisindeki bir rejimin yarattığı toplumsal korku, arkadaşlık ve akrabalık gibi bütün sosyal ilişki biçimlerini geri dönülmez biçimde tahrip etmiştir. Bu tahribat ihbar sisteminin kurulmasına zemin hazırlamış ve aile içindeki bireyler bile birbirlerini ihbar etmeye başlamışlardır. Romanda Sovyet toplumunun yaşadığı bütün bu travmaların tarihî, politik, ideolojik, psikolojik ve sosyolojik boyutları üzerinde durulmaktadır. Roman, bu yönüyle edebiyat biliminin dışındaki başka disiplinleri de doğrudan ilgilendirmektedir.

Bu çalışmada, romanın konusunu oluşturan Sovyet uygulamaları edebiyat biliminin dışındaki disiplinlere ait verilerden de yararlanılarak tespit ve tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:Sovyetler Birliği, Stalin, Korku Toplumu, İhbar, Sansür, Vasili Grossman.

Abstract

The novel entitled, “Everything Flows”, by Russian author, Vasilli Grossman, deals with Soviet policies which took place during Lenin and Stalin eraled to traumas at the level individual and societal levels. Russian literature in Soviet era was controlled for a long time such tools as suppression and cencor and was only allowed to tackle topics supported by the Soviet regime. Vasilli Grossman in his novel, however, questions to the causes and results of talitarian Soviet implementations and settles up with all syytems, institutions and tools used to create a society of horror. In the context of this struggle, the novel characters representing the Soviet man emerge at the symbolic level. The fear, createdby a regimethat killspeople in massnumber in ordertosurvive, damagedallkinshipandfriendshiprelations in an irreversible way. This damage led to the setylement of denunciation syytem and finally even the member of the same family started to denounce each other. The novel deals with all political, ideological, historical psychological and sociological dimensions of all these traumas experience by the Soviet society. The novel, in this context, takes directly the atteniton of disciplines out of literature.

In this study, Soviet implementations that constitutes the topic of the novel have been death with, making use of data in other disciplines out of the science of literature.

Keywords: The Soviet Union, Stalin, The Horror Society, Denunciation, Cencor, Vasili Grossman.

Giriş

Rus yazar Vasili Grossman'ın “Her Şey Geçip Gider” romanı; İvan Grigoryeviç isimli başkarakterin hayat öyküsü etrafında Sovyetler Birliği gerçeğini derinlemesine tahlil eden belgesel nitelikli bir romandır. Stalinist uygulamalar neticesinde; on dokuz yılı çalışma kamplarında olmak üzere toplam otuz yıllık bir mahkûmiyet hayatından sonra tekrar “özgür” dünyaya dönen İvan Grigoryeviç, Sovyetler Birliği uygulamalarının bir mağduru ve tanığı olarak bu uygulamaların nesnel muhakemesini üstlenen bir simge kişiliktir.

Genel olarak roman türü, uzun tasvirlerle ve karakterlerin ruhsal boyutlarıyla açmılanmalarına imkân tanıyan bir anlatı biçimidir. Romandaki zaman, mekân ve olaylar bu açmılanmanın araçları niteliğindedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, roman türünde olaylardan ziyade tasvirlerin ve karakterler arasındaki

• Türk Dili Okutmanı, Gazi Üniversitesi TÖMER, e-posta: mtarzan@hotmail.com.

derinlikli ilişkilerin öne çıktığı görülür. Ortega Gassetroman özü gereği ağırdan alan bir türdür (2012: 67) derken romanın olay anlatma aceleciliğinden kaçınarak karakterleri açılımı özelliğine vurgu yapar. Umberto Eco da metaforik bir söyleyişle *ormanda oyalanmak* (1996: 59-86) tâbirini kullanarak aynı duruma dikkat çeker. “Her Şey Geçip Gider” romanında ise, anlatıcının Sovyet totalitarizmi hakkında çok fazla söyleyecek sözünün bulunması, bu romanı Gasset’in bahsettiği anlamda ağırdan alan bir tür olmaktan çıkarmış; özellikle romanın sonlarına doğru daha fazla hissedilen tarihe not düşme kaygısı, olay ve fikirlerin peş peşe sıralanmasına ve kurgusallığın da giderek zayıflamasına sebep olmuştur.

Birey ve Toplumun Karabasanı: Totaliter Rejim

Totaliter uygulamaların neden olduğu bunaltıcı bir hava, romanın başından itibaren kendini hissettirmekle beraber, roman ilerledikçe apaçık bir Sovyet eleştirisinin yapıldığı görülmektedir. Özellikle romanın son bölümlerinde Anna Sergeyevna ile İvan Grigoryeviç arasındaki güven ortamının sağlanmasından sonra Anna’nın anlattığı yaşanmış olaylar ve sonrasında Anna’nın ölümünü takip eden süreçte İvan’ın yazdığı notlar, totaliter uygulamalarla hesaplaşmaya yöneliktir. Bununla birlikte, İvan’ın otuz yıllık hapis ve kamp hayatı da başlı başına totaliter rejimin bir ürünüdür.

Romanın başından sonuna doğru yoğunlaşan bir bütünlük içinde, totaliter uygulamaların farklı görünüşleri ortaya çıkmaktadır. Bu farklı görünüşler, diyalektik bir sorgulama çerçevesinde özgürlük ve esaret arasında iç içe geçmiş ilişkileri gündeme getirmektedir (Keskin, 2015). Romandaki esaret ve hürriyet arasındaki diyalektik sorgulamanın farklı boyutları vardır. Bunlardan bir tanesi totaliter uygulamalara maruz kalan Sovyet toplumunun özgürlüksüzlüğü; diğeri daha derinlemesine bir tahlille, bin yıllık Rus tarihi boyunca süregelen farklı görünüşlerdeki esaretin bakiyesi olan köle psikolojisi ve bir diğeri ise Batılı ülkelerle Sovyetler Birliği arasındaki büyük uçurum üzerinedir. Çarlıktan Sovyetler Birliğine uzanan bir süreçte, Batı ile Rusya arasında büyük ve temel bir farklılık vardır. Bu farklılık; *Batı’nın gelişmesinin özgürlük artışıyla, Rusya’nın gelişmesinin ise kölelik artışıyla döllenmiş olmasındaydı uçurum* (s. 202) ifadelerinde de ortaya konduğu gibi, özgürlük ve özgürlüksüzlük mukayesesine dayanır.

Totaliter bir idare altındaki Sovyet toplumunda gerçek bir özgürlükten bahsetmek mümkün değildir. Nisbî ve fiziksel bir özgürlüğe sahip olmak için, ruhsal ve düşünsel boyutta daha büyük bir esareti kabul etmek gerekir. Totaliter rejimler uyruklarını tutsaklaştırmaya onları belleklerinden ederek başlar (Connerton, 2014: 29-30). Bellekleri, zihinleri, iradeleri ve bedenleriyle tamamen rejimin hizmetine giren kitleler, etrafları dikenli tellerle çevrili olmasa da asla özgür olamazlar. Romanda, başkarakter İvan Grigoryeviç’in kuzeni olan NikolayAndreyeviç başta olmak üzere, neredeyse bütün Sovyet toplumunun içinde bulunduğu durum tam da bu şekilde; totaliter rejimin düşüncelerine kesinlikle ters düşmemeyi ve rejimin emirlerini harfiyen uygulamayı gerektiren ruhsal ve düşünsel boyutta bir esarettir. İvan Grigoryeviç ise fiziksel anlamda esarete mahkûm edilmiş olmasına rağmen, düşünsel ve ruhsal boyutta nisbî bir özgürlüğü temsil etmektedir.

İvan Grigoryeviç’in temsil ettiği zihinsel özgürlük, onutotaliter sistem karşısında pasif bir direnişçi konumuna yükseltir. Bu yönüyle İvan Grigoryeviç; AynRand’ın “Ben” (1999) romanındaki “Eşitlik 7-2521”, George Orwell’in “Bin Dokuz Yüz Seksen Dört” (2013) romanındaki “Winston Smith”, Aldous Huxley’in “Cesur Yeni Dünya” (2011) romanındaki “Vahşi” ve Cengiz Aytmatov’un “Gün Olur Asra Bedel” (2011) romanındaki “Abutalip Kuttubayev” karakterleri gibi sistemin yok edici uygulamalarına karşı bir kimlik ve özgürlük mücadelesinin simgesi haline gelir. Simgesel değerleri sebebiyle, bu roman kişilerinin totaliter uygulamalara karşı verdikleri mücadele bireysel olduğu kadar toplumsal bir özellik de gösterir. Bu da onların totaliter rejimlerin despotluğu karşısında bir “nesne” konumunu kabul etmeyerek “özne” iradesi ortaya koymalarının önemli bir göstergesidir. Alain Touraine özneyi bir “muhalif” ve “direnişçi” olarak tanımlar (2014: 335) ve kişisel öznenin oluşumu ile toplumsal hareket arasında sıkı bir bağ olduğunu ifade eder (2014: 363). Bu çerçevede, bu romanların başkarakterlerinin, pasif nitelikli bile olsa, bir direniş içinde bulunmaları onların totaliter uygulamalar tarafından nesneleştirilemeyen güçlü özneler olduğunu ortaya koymaktadır.

Totaliter uygulamalar karşısında bireyin bir özne olarak var olma mücadelesinin anlatıldığı bu romanlar, gerçekliğe ait endişeleri yansıtan ancak nihayetinde ütöpik bir olay örgüsüne sahip eserlerdir. “Her Şey Geçip Gider” romanı ise doğrudan gerçekliğe dayanan ve gerçekliği bir fon olarak kendi yapısı içinde barındıran bir romandır. Romandaki kurgusal olay örgüsünün arka planında, romanın sonuna doğru giderek daha belirgin hale gelen bir “gerçeklik” yer almaktadır. Totaliter sistemin bir yansıması olan bu gerçekliğin bileşenlerini ise şu başlıklar altında kategorize etmek mümkündür:

a- İhbar Sistemi ve Yahuda Tipleri

Romanın başkarakterleri İvan Grigoryeviç otuz yıllık bir tutsaklık cezasının ardından özgürlüğüne kavuşur ve otuz yıl öncesine göre çok farklılaşmış olan dış dünyaya bırakılır. Bu bırakılma, İvan’ın

psikolojik olarak bir boşluğa düşmesine sebep olur. Eski tanıdıkları ve akrabalarıyla birkaç başarısız ve samimiyetten uzak görüşme girişimi neticesinde İvan, fiziksel özgürlük ortamının da kendisi için başka türlü bir zihinsel tutsaklığa yol açtığını fark etmeye başlar. İvan Grigoryeviç, bir gün Leningrad sokaklarında dolaşırken Vitaliy Antonoviç Pinegin isimli eski okul arkadaşıyla karşılaşır. Pek beklenmeyen bir rastlantı sonucu gerçekleşen bu karşılaşma da eski tanıdıklarla yapılan diğer görüşmeler gibi son derece samimiyetsiz bir iletişim sürecinin gerçekleştiği soğuk diyaloglardan ibaret kalır. Üstelik Pinegin bu karşılaşmadan son derece rahatsız olur. Çünkü yıllar önce İvan Grigoryeviç'in hapis ve kamp hayatını başlatan ihbar mektubu Pinegin tarafından yazılmıştır. İvan Grigoryeviç, bilmediği ve hiçbir zaman bilemeyeceği bu gerçekten habersiz olmasına rağmen yine de Pinegin'den hiçbir istek ve ricada bulunmadan yoluna devam eder.

Romanda, bu karşılaşmanın anlatıldığı bölümü takip eden 74 ilâ 88'inci sayfalar arasındaki 7'nci bölüm, bir hayalî mahkeme şeklinde kurgulanmıştır. Romandaki kurgudan ayrışıklık hissi veren bu montaj bölümünde, farklı ihbarcı tiplerinden hareketle bireyden devlete doğru bir silsile halinde, totaliter yapının doğurduğu ihbar sistemi yargılanmaktadır. Ancak bu yargılama neticesinde muayyen bir suçlunun saptanması mümkün olmaz. Sistem kendi suçuna herkesi ortak etmeyi başarmıştır. *Sağ kalanlar arasında masum olan yok* (s. 88) ifadesi bu suç ortaklığının bir itirafı mahiyetindedir.

Romanın 7'nci bölümünde ele alınan ve "Yahuda" olarak nitelenen ihbarcı tiplerine geçmeden önce, bu tiplerin dışında kalan gerçekten inanmış ve rejime sadık bir tipoloji üzerinde durmak faydalı olacaktır. Bu tip, romanda metaforik bir "köpek" imgesiyle özdeşleştirilir. Sovyet rejiminin sadık hizmetkarı olan bu tipin romandaki görünen yüzü Leva Mekler isimli devrimcidir. Sovyet rejimine sadakatle hizmet eden bütün inançlı devrimcilerin simgesi olarak romanda yer alan Leva, rejime olan sadakati sebebiyle babasını bile ihbar etmekten çekinmez: *Devrimci ilkelere bağlılığı nedeniyle babasını hapse atmış, Çeka'daki meslektaşlarına babası aleyhinde ifade vermişti. Sabotajcı kocası için koruma isteyen kız kardeşinden sert bir şekilde yüz çevirmişti* (s. 180). Leva Mekler'in rejime olan bu "köpekçe" sadakati, bir noktadan sonra rejimi de rahatsız etmeye başlar. Rahatsızlık had safhaya ulaştığında ise *...ve sahibi köpeği öldürdü* (s. 183) cümlesiyle özetlenen bir durum yaşanır. Yani rejim, kendi taraftarlarını da bir tehdit olarak algılayıp ortadan kaldırır.

7'nci bölümde yargılanan ihbarcı tipleri bu "köpek" sadakatine sahip olan tiplerden farklıdır. Bu bölümde yargılananlar, simgesel bir anlam yüklemesiyle "Yahuda" olarak adlandırılmıştır. "Yahuda" ismi Hristiyan anlatılarına gönderme yaparak bir metinlerarası ilişki kurmaktadır. Hristiyanlık inancına göre Yahuda, İsa'yı otuz gümüş dinar karşılığında ihbar eden havarinin adıdır. Yahuda'nın ihbarında en dikkat çekici nokta daha sonra büyük pişmanlık duyarak intihar etmesidir. Yahuda'nın intiharı, onun içinde hâlâ yaşamaya devam eden bir iyilik nüvesinin kaldığına işaret eder. Bu çerçevede içinde düşünüldüğünde Yahuda, öz itibarıyla iyilik ve güzelliğe de yatkınlık gösterebilen ancak çevresel faktörlerin tesir ve baskısıyla kötülüğe hizmet etmeye mahkûm olan tipik bir "taslak kişi"dir. Maslow iyi ve kötü ya da güzel ve çirkin gibi zıtlıkların *özellikle de daha sağlıklı kişilerde hiyerarşik bir bütün içinde* (Maslow, 2001: 186) olduğunu ifade eder. Yahudalarda ise bu hiyerarşik bütün, dış baskılar ve müdahaleler vasıtasıyla tahrip edilmiştir.

Romanda simgesel düzlemde ihbarcıları temsil eden bir karşı değer durumundaki Yahuda, Türk edebiyatının ihmal edilmiş bir romancısı olan Safiye Erol tarafından da farklı bir bağlamda simgeleştirilerek kullanılmıştır. Bağlamlar farklı olsa da her iki romanda da Yahudaların değişmez yazgısı müşterektir.

Yahuda'nın simgeleşen macerası, Safiye Erol tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: *(İsa'ya) İdam kararı verilince Yehûdâ'nın aklı başına geldi; mâbede koştu, aldığı parayı hahamların yüzüne attı ve İsa'nın serbest bırakılmasını istedi. Fakat iş işten geçmişti. Yehûdâ, ancak o zaman bütün fâciayı anladı ve kendini astı* (2006: 18). Ülker Fırtınası isimli romanında bu rivayeti nakleden Safiye Erol, Yahuda'nın davranışından bir de çıkarımda bulunur: *Yehûdâların ezeli nasibi budur; bir daha yapılamayacak olan bir binâyı yıkarlar ve sonra kendi elleriyle tahrip ettikleri şeyin hasretine dayanamayarak ızdırap içinde can verirler* (2006: 18). Bu haliyle Yahuda, "Her şey Geçip gider" ve "Ülker Fırtınası" romanlarında ebedî mahkûmiyetin timsali olarak karşımıza çıkar.

Romanda dört farklı tip veya kategori halinde ele alınan Yahudalar, kendilerine göre farklı sebeplerle çevrelerindeki insanları ihbar etmişlerdir. Bu Yahuda tiplerinden her birisinin kendisine göre haklı sebepleri vardır. Bu sebepler hayattan beklentilerine göre farklılık gösterse de hemen hemen bütün Yahudaları ihbarcılığa yönlendiren müşterek nokta, totaliter rejim içinde hayatlarını devam ettirebilme kaygısıdır. Bunun yanı sıra kişisel kıskançlık ve rekabetler de ihbar sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.

Kişisel kıskançlık ve rekabetler uğruna ihbarda bulunanlar da dâhil olmak üzere; romanın hâkim anlatıcısı, hiçbir Yahuda'yı doğrudan doğruya suçlamaz. Hâkim anlatıcı ve yazarın benimsenmiş değerleri açısından bakıldığında, suçlanan olgunun "insan fıtratı" olduğu görülür. Totaliter rejimin tehditkâr tutumu karşısında kendini savunmak durumunda kalan Yahudaların ihbarcılığı bu bakımdan hoş görülebilir. Ancak insan fıtratının "iğrenç" eğilimleri hâkim anlatıcı tarafından da hoş karşılanmamaktadır.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında düşünülduğünde, Yahudaları ihbara yönelten insan fitratı daha iyi anlaşılabilir. Nitekim insan davranışlarını yönlendiren ihtiyaçlar içinde *Maslow'a göre ilk sırayı fizyolojik ihtiyaçlar (açlık, cinsellik) alır; bunu güvenlik ihtiyaçları (korunma) izler. Bu ihtiyaçların karşılanmasından sonra sevgi, şefkat, ait olma (arkadaşlık), öz-saygı (saygınlık, beceri, güç) ve son olarak da daha estetik olan bilme, özgerçekleştirme ihtiyaçları gelir* (Budak 2000: 385). Sovyet rejimi Yahudaların bu hiyerarşik ihtiyaçlarını, kendi belirlediği oranlarda da olsa karşılamakta; ancak ihbar edilen mahkûmlar, bu ihtiyaçların hemen hepsinden mahrum kalmaktadır. Bu durum, toplumda patolojik sonuçlar doğurmakta; ihbar edilmeden önce ihbar etme ve bu suretle rejime bağlılığını ispatlama eğilimi hız kazanmaktadır. Temelde ihtiyaçlar hiyerarşisine dayanan durum, romanda şu şekilde ortaya konulmaktadır: *Muhbirleri, gizli görevlileri insan doğasının kendisi doğurmuş olamaz mı? Onları iç salgı bezleri, bağırsaklardaki yemek artıkları, mide gazlarının gürültüsü, mukoza, böbreklerin çalışması doğurmuş olamaz mı? Onlar gözü ve burnu olmayan beslenme, savunma, üreme içgüdülerinden doğmuş olamazlar mı* (s. 86-87)? Buna göre, iğrenç ve tiksinti verici olan Yahudaların muhbirlikleri değil, onları bu muhbirliğe yönlendiren fitrat ve insani zaaflarıdır. İnsanları bir varlık kaygısına sürükleyen Sovyet yöneticileri, insanın zaaflarından ve hayatlarını devam ettirme güdülerinden bu şekilde yararlanmış ve rejime sorgusuzca itaat eden kitleler yaratmayı başarmışlardır.

Yaratılan bu kitlelerin ihtiyaçlar hiyerarşisinin son basamağı olan "kendini gerçekleştirme" dışındaki bütün gereksinimleri rejimin izin ve onay verdiği oranda karşılanmış ve bu kitleler en azından mahkûm edilip "öteki" olarak damgalanan ve neticede yok edilen milyonlarca insana nisbetle çok belirgin bir refah düzeyinde yaşamışlardır. Ancak, bu kitleler "varoluşçu" düzeyde bir tercih yapamadıkları ve bu sebeple kendilerini gerçekleştiremedikleri için özgür görünümlü modern esirler olarak kalmaya ve fiziksel özgürlük ortamında zihinsel esareti yaşamaya mahkûmdurlar. Romandaki... *Kitap yazan insanların da, ekin eken ve çizme diken insanların da özgürlüğü yok* (s. 102) ve *bu devlette toplum yoktur, çünkü toplum insanların özgür yakınlığı ve özgür ayrılığı üzerine kurulur, özgürlüğün olmadığı bir devlette ise özgür yakınlık ve özgür ayrılık düşünülemez* (s. 217) şeklindeki tespitler hemen hemen bütün toplumu kapsayan bu örtük mahkûmiyetin ifadesidir.

İhtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında izah etmeye çalıştığımız insan fitratının daha "rezil" bir tarafı ise, romanda "et" ve "siyah havyar" simgeleriyle sunulan rahat, lüks ve yüksek statülü bir hayat yaşama arzudur. Davranış biçimleri, temel ihtiyaçlarının giderilmesi istikametinde şekillenen Yahudaların bir yönü hoş görülmekle birlikte; başkalarının kanı ve hayatı üzerine inşa edilen lüks ve yüksek statülü hayatlar, insanî ihtiyaç ve zaruretleri aşan utanç tabloları olarak sunulmaktadır. Nikolay Andreyeviç'in İvan Grigoryeviç'i beklerken hissettiği duygular bu utanç tablolarından biri olarak romanda yer alır: *Evet, evet, yaşamı eğilmekle, her şeye boyun eğmekle, açlık, işkençe, Sibiryaya sürülme korkusu içinde geçmişti. Ama bir de siyah havyar yerine somonbalığı yumurtası almak gibi çok rezilce bir korku vardı* (s. 44). Bu korkuların rejime sadakat istikametine kanalize edilmesi ise *...sanki canlı canlı yüzeceklermiş gibi derisini ve siyah havyarı yitirme korkusu NikolayAndreyeviç'in ideolojik gücünü besliyordu* (s. 44) ifadelerinde açıkça ortaya konmaktadır.

b- Kulakların Sürgün Edilmesi ve Kolektifleştirme Politikaları

İhbarların hedef aldığı ilk büyük kitle, kulaklar olmuştur. Kulak, asıl olarak toprağı işlemeden köylüler üzerinden faiz, tefecilik ve ticaret yoluyla haksız kazanç elde eden kişileri ifade eden bir kelimedir. Ancak 1917'den sonra, kulak kendisi çalışmayıp, ücretle işçi çalıştıranlara verilen isim oldu (Soljenitsın, 1974: 57). 1929 yılında başlayıp 1930 yılında iyice hızlanan Sovyetler Birliği uygulamalarında ise, kulak ifadesi muğlak bir anlam kazanmış ve çoğu zaman kolektifleştirmeye karşı çıkan bütün kesimleri içine alacak bir kavram olarak kullanılmıştır. Orlando Figes, kesin bir tanımın dışında kalan bu kulak sınıfı hakkında şu şekilde bilgi vermektedir: *Kulaklardan çokça söz edilmesine karşın, aslında böyle bir nesnel kategori yoktu. Terim öylesine geniş ve gelişigüzel biçimde kullanılmaktaydı ki, neredeyse her köylü bir 'kulak' sayılarak mülksüzleştirilebilirdi* (2009: 124). Figes'in bu tespitlerine paralel bir gerçeklik, romanda da yansımaları bulmaktadır. Kulaklara yönelik bütün tasfiye ve tutuklamalar, merkezden bildirilen emirler doğrultusunda gerçekleştirilen bir mizansenden ibarettir: *Eyalet parti yönetimi bir plan hazırlıyor, kulak sayısını bölgelere gönderiyordu, bölgeler kendi rakamlarını köy sovyetlerine bölüyor, köy Sovyetleri de tutuklanacak insanların listelerini oluşturuyordu. İnsanları bu listelere göre tutukluyorlardı. Listeyi kim hazırlıyordu peki? Üç kişi. Birtakım kafası karışık insanlar kimin yaşayacağını, kimin öleceğini belirliyordu. Her şey vardı açıkçası: rüşvet, kadın yüzünden duyulan kıskançlık, eski bir dargınlık, bazen de yoksullar kulak olarak gösteriliyor, daha zengin olanlar ise paçayı kurtarıyorlardı* (s. 138). Kulak olarak tespit edilen kişiler tutuklanarak sürgüne ya da çalışma kamplarına gönderiliyor, bunların bütün mallarına da devlet tarafından el konuyordu. Kulaklara yönelik bu keyfi uygulamalar, aslında kolektifleştirmeye giden yolda fiziki ve psikolojik bir temizlik harekâtı mahiyetindeydi.

Kulaklara yönelik harekâtı uygulayan kuvvetler çoğunlukla askerler, komsomol örgütleri ve gönüllü aktivist birlikleridir. Anna Sergejevna da, kulaklara yönelik harekâtın içinde bir aktivist olarak görev almıştır. Anna Sergejevna, aktivist olarak kulakların tasfiyesine katılma hikâyesini İvan Grigoryeviç'e şu

şekilde anlatır: *Ben de büyüntün etkisi altına girmeye başlamıştım, bütün kötülüklerin kulaklardan geldiğini, kulaklar hemen yok edilirse köylüler için mutlu bir dönemin başlayacağını düşünüyordum. Onlara hiç acımıyordum: Onlar insan değildi, bu alçakları anlayıp da ne olacaktı. Ben de aktivistlere katıldım* (s. 140). Gençlik döneminin heyecanıyla, kulaklardan temizlenen bir hayatın daha güzel olacağına inandırılmış olan Anna; masum insanlara karşı uyguladıkları terörün ve yaptıkları kötülüklerin farkına çok sonraları varabilmiştir.

Kulaklardan boşalan araziler kolektifleştirilerek kolhozlara bağlanmıştır. Bunun yanı sıra aşama aşama bütün çiftlikler kolektifleştirilerek özel mülkiyet tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Kolektifleştirme politikalarına karşı büyük küçük birçok isyan çıkmıştır. Nitekim köylülere göre kolektifleştirme bir "ikinci serflik"ti. *Tıpkı toprak ağalarının serfleştirilip sömürülen ataları gibi, onlar da devletçe toprağa bağlanıp sömürülmekteydi* (Figes, 2009: 134). Ancak, köylülerin bu ikinci serflik uygulamalarına karşı direnişleri çok sert tedbirlerle bastırılır ve kolektifleştirme Sovyetler Birliği çapında gerçekleştirilir.

Kolhoz ekonomisi merkeze alınarak beş yıllık planlar halinde tasarlanan bir kalkınma projesi, özel mülkiyeti ve dolayısıyla bireysel özgürlükleri ortadan kaldırmanın yanı sıra, ilk yıllarda kulakların tasfiyesinden kaynaklanan çok ağır bir ekonomik hezimetle karşı karşıya gelir. Romanda AnnaSergeyevna tarafından *kulakların mallarına el konulduktan sonra ekili alanlar büyük ölçüde azalmış ve verim düşmüştü* (s. 145) şeklinde ifade edilen bu gerçek, kısa bir zaman sonra kıtlık ve açlık olgularını beraberinde getirecektir.

c- Açlık Terörü

Romanda, Stalinist uygulamaların ulaştığı en uç merhale olarak, büyük kitlelerin açlıktan ölmeye mahkûm edilmesi dramatik bir üslûpla anlatılmaktadır. İvan Grigoryeviç etrafında gelişen çerçeve öyküyü izleksel anlamda destekleyen ve "gerçeklik" vurgusuyla ortaya konulan muhtelif hayat hikâyelerinin birçoğunun merkezinde Anna Sergeyevna yer almaktadır. Sovyet politikalarının yerel anlamda uygulayıcısı ve şahidi konumunda olan Anna Sergeyevna'nın Ukrayna'da bir kolhoz muhasebecisi olarak görev yaptığı sırada Sovyetler Birliğinin Ukraynalıları açlıkla cezalandırmasına ses çıkarmamış ve hatta destek vermiş olması, onun açısından büyük bir pişmanlık sebebidir. İdeolojik bir mensûbiyet duygusuyla, Sovyetler Birliğinin bütün zalimliklerini onayladığı dönemler hakkında yanılmışlık ve pişmanlık duygusu içinde olan Anna Sergeyevna, yaşanan zalimliğin boyutlarını tarih boyunca yapılan bütün zalim uygulamalarla kıyaslamaktadır: *Topluca adam öldürme kararını kim imzalamıştı? Sık sık düşünürüm, gerçekten Stalin mi diye. Rusya tarihi boyunca böyle bir emir bir kez bile verilmemiştir sanırım. Çar'ı bir kenara bırakın, Tatarlar, Alman işgalciler bile böyle bir emrin altını imzalamamışlardı* (s. 146). Bu ifadeler, Sovyetler Birliğinin vatandaşlarına karşı takındığı yok edici tavrın tarihin hiçbir döneminde bu şiddette bir örneğinin daha olmadığına vurgu yapmaktadır.

Sovyetler Birliğinin Ukrayna halkına karşı düşmanca bir tavır takınmasının en önemli sebebi, beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde Ukrayna'dan beklenen kolektif üretimin karşılanamaması ve aksine kolektifleştirmeye beraber ülke çapındaki üretimin önemli miktarda azalmasıdır. On yılda bile karşılanamayacak rakamların tepeden inme bir biçimde Ukrayna halkına dayatılması ve reel olmayan bu rakamların karşılanamaması, Sovyet hükümetinin Ukrayna halkını birliğin diğer ülkelerindekinden daha ağır bir biçimde cezalandırmasına sebep olur. Şu ifadeler, aç bırakılarak yok oluşa sürüklenen Ukrayna halkının başka halklara nazaran daha ağır bir cezalandırmaya maruz kaldıklarını ortaya koymaktadır: *Besbelli, Moskova en çok Ukrayna'ya bel bağlamıştı. Sonradan en fazla kin ve öfke de Ukrayna'nın payına düştü* (s. 146). Başta Ukrayna olmak üzere Sovyet cumhuriyetlerine yönelen bu öfkenin altında, Sovyet hükümeti tarafından belirlenen kalkınma planlarının sabote edilmek istendiği yönündeki şüphe yer almaktadır.

Beş yıllık kalkınma planları, Sovyetler Birliğinin kolektif üretime dayanan ekonomi politikalarının başarısına yönelik bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla beş yıllık planların gerçekleştirilemiyor olması, aynı zamanda kolektifleştirme stratejisinin de yanlışlığına işaret eder. Hem rejimin dayandığı ideolojik temellerin sarsılmaması hem de Sovyet yöneticilerinin dogmatik otoritelerinin zarar görmemesi adına, böyle bir başarısızlık tablosunun ortaya çıkmasına asla tahammül gösterilmemiştir. Her müşkül durumda bir düşman yaratarak "öteki" ve "biz" ayrışmasından güç kazanma stratejisi, beş yıllık planların karşılanamaması şeklinde ortaya çıkan başarısızlıkta da bir savunma refleksi olarak kullanılır. Planların gerçekleştirilememesinin sebebi olarak, sürgün edilen kulaklara rağmen kulak ruhunun hâlâ yaşaması ve yaşamaya devam eden bu ruhun Sovyet rejimini sabote etmek üzere faaliyete geçmesi gösterilir. Rejime yönelik bir tehdit algısının oluşturulması, kulaklara ve kulak ruhuna karşı yeni bir kampanyanın başlamasını beraberinde getirir. Başlatılan bu yeni kampanyanın neticesi ise açlıktan ölmeye mahkûm edilen milyonlarca insanın dramatik bir biçimde yok oluşudur. Kıtlık ve açlık bölgelerinde yaşayan insanların ölüm kayıtları tutulmadığı için açlıktan ölen kişilerin kesin sayısını saptamak da kolay değildir. Bu konuda Orlando Figes'in tespitleri şu şekildedir: *Birçoğunun kayda geçirilmemiş olmasından dolayı ölü sayısını hesaplamak olanaksızdır; ama en aklı yakın demografik tahminler 1930-33 arasında 4,6 milyon ile 8,5 milyon*

kişinin açlıktan ya da hastalıktan öldüğü yönündedir (2011: 136). Figes, aynı zamanda romandaki kurgusal dünyanın gerçeklik zeminini destekleyecek biçimde, Ukrayna'nın açlıktan en çok etkilenen bölgelerden biri olduğunu şu şekilde ifade eder: *En çok etkilenen bölgeler, kolektifleştirmeye köylü direnişinin özellikle güçlü ve tahıl tarhlarının aşırı yüksek olduğu Ukrayna ve Kazakistan'dı* (2011: 136). Romanın bu şekilde belgesel nitelikli kaynaklarla rahatlıkla desteklenebiliyor olması, kurgudan çok gerçekliğe dayanan bir eser olduğunu göstermektedir.

Romandaki kıtlık ve açlık olguları ile bunların neticesinde yaşanan kitlesel ölüm olayları, Sovyetler Birliği gerçeği etrafında yazılan başka edebî eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Dikkatli bir tarama ve araştırmayla bu konu üzerine kaleme alınmış onlarca eser bulmak mümkündür. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan böyle bir araştırmaya girmeden, bir örnek olması ve romanda anlatılan olayları desteklemesi bakımından Türkiye'de "Kefensiz Gömülenler" adıyla yayımlanan otobiyografik romana bir göz atmakla iktifa edeceğiz. Bu romanda yine Ukrayna'daki kıtlık ve açlık hakkında *1933 yılı baharı ağır geldi, açlık başladı, perişan vaziyetteki halk, baharda açlıktan kırılmaya başladı* (Yusufoğlu, 2009: 52) şeklinde bilgi verilir ve bireysel yaşamışlıklar çerçevesinde bu kıtlık ve açlığın mahiyeti ortaya konulur.

Devlet tarafından bütün mahsullerine el konulan köylüler hiçbir yerden yardım alamaz. Üstelik Sovyet rejimi, yaşanan açlığı dünya kamuoyundan da gizlemektedir. Açlıktan ölüme terk edilen kitleler, bulabildikleri her şeyi yiyerek hayatta kalmaya çalışırlar. Romandaki şu ifadeler, açlıktan ölmek için çırpınan kitlelerin son gayretleri niteliğindedir: *Yemedikleri ne kaldı, fareleri yakaladılar, sıçanları, alacakargaları, serçeleri, karmıcaları avladılar, toprağı kazıp solucanları çıkarttılar, kemikleri, derileri, ayakkabı tabanlarını ezip un haline getirdiler, pis kokulu eski derileri erişte gibi kesiyorlar, tutkalı kaynatıp pişiriyorlardı* (s.152). Bu son çırpınışlar da çoğunlukla fayda vermemiş ve kitlesel ölümler kaçınılmaz olmuştur: *Ölüleri ilk başlarda gömüyorlardı, sonra bıraktılar. Cesetler öylece sokaklarda, avlularda yatıyordu, en son ölenler ise evlerde yatıp kalmışlardı. Ortalık sessizleşmişti. Bütün köy ölmüştü* (s. 155). Bunun gibi birçok köy ve bu köylerde yaşayan milyonlarca insan dramatik bir biçimde yok olup gitmiştir.

Açlık, insanları sadece öldürmekle kalmaz. Ölümden önceki bir aşama olarak annelerin kendi evlatlarının cesetlerini yiyebilecek derecede çıldırması, açlıkla karşı karşıya kalan kitlelerin nasıl insanlıktan çıkabileceğini gözler önüne sermektedir. İnsanların bu çıldırma hali ile devletin yok edici uygulamaları arasında da açıkça ortaya konmayan ama romanın bünyesine sinmiş bir koşulluk vardır. Sovyet rejimini kuran ve *Sovyet devletin'in hem babası, hem de çocukları* (s. 175) olan kadronun 1937 yılında, halk düşmanı ilan edilen milyonlarca insanla beraber diktatorya tarafından ortadan kaldırılması, rejimin kendi evlatlarını yiyen bir çılgn güç haline geldiğine işaret eder. Açlıktan çıldıran ve yamyamca bir iştahla kendi çocuklarını yiyen annelerle rejim arasındaki bu örtük benzerlik, rejimin uygulamalarının sağlıklı zihinler tarafından yönlendirilmediğine dair bir göndermeyi de içermektedir. Zira, annelerin insanî zaafı ve şuur kaybı neticesinde ortaya çıkan davranış biçimleriyle devletin patolojik refleksi arasındaki ortak nokta "çılgnlık"tır.

Milyonların ortak yazgısı olarak karşımıza çıkan bu dramatik sahneler, romanda küçük hayat hikâyeleri etrafında daha bireysel seviyede de ortaya konulmaktadır. VasiliyTimofeyeviçKarpenko da, genç karısı ve küçük oğluyla birlikte açlık yüzünden yavaş yavaş gelen ölüme dramatik bir şekilde yenik düşer. Vasiliy'in, ailesini yok eden açlık terörü karşısında devletin tutumunu sorgulamaması ise son derece manidardır: *Devletin ve Stalin'in yaptığı büyük ve anlamsız işe karşı son ânına dek ne bir sitem, ne de öfke duydu. "Niçin?" diye, kendisi ve kendisi gibi uysal, yumuşak başlı, çalışkan insanlara, bir yaşındaki sessiz sakın oğluna neden açlıktan ölme işkencesinin yapıldığını bile sormadı* (s. 162). Sovyet rejimi, farklı dönemlerde farklı sebepler ileri sürerek gerçekleştirdiği korkunç ve yok edici uygulamaların yanı sıra, insanların sorgulama eğilimlerini yok etmesi bakımından da totaliter bir yapı gösterir.

ç- Sansür ve Propaganda

Romanda Sovyet rejiminin irdelenen yönlerinden birisi de, totaliter uygulama ve kitlesel imhaların bir sansür ve karartmaya tâbi tutularak gizlenmek istenmesidir. Mensuplarından ideolojik bir şartlanma ile kayıtsız şartsız bir teslimiyet beklentisi içinde olan Sovyet rejimi, sansür ve propaganda mekanizmalarını devreye sokarak bu beklentinin kesin bir neticeye ulaşmasını arzu etmektedir. Ayrıca dış politika çerçevesinde, Demirperde içinde yaşanan olayların dışarıya yansımaması ve çok elzem durumlarda kontrollü bir biçimde yansıtılması Sovyet rejiminin çok önem verdiği bir konudur.

İnsanların kedi, köpek ve fareleri yemek zorunda kaldıkları açlık terörü sırasında bile dışarıya yönelik propaganda hiç kesilmemiştir: *Ünlü bir Fransız bakan geldi, onu en korkunç vebanın olduğu, bizden daha kötü bir halde insanların insanları yedikleri Dnepropetrovsk bölgesine, büyük bir köye, bir kolhozun çocuk yuvasına götürdüler. Bakan, "bugün öğle yemeğinde ne yediniz?" diye sordu, çocuklar da, "Hamurlu tavuk çorbası ve pirinç köftesi" diye yanıtladılar* (s. 153). Romandaki bu ifadeler, Sovyetler Birliğinin propaganda ve sansür mekanizmalarını

kullanarak bütün dünyada olumlu bir Sovyet imajı yaratma gayretlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu imajın oluşturulması ve sürdürülmesi; Sovyetler Birliğinin asla taviz vermediği, uğruna çok sert tedbirlerin alındığı, katı bir sistemi beraberinde getirir. Bu katı sansür ve propaganda sistemi romanda açıkça eleştirilmekte ve hatta lanetlenmektedir. Sovyet döneminin özgürlükleri ortadan kaldıran uygulamaları çarlık dönemiyle mukayese edildiğinde, sansürde geline noktaı daha iyi ortaya koymaktadır: *Çar Nikolay yönetimindeyken gazetelerimiz tüm dünyaya açlığı duyurdu. "Yardım edin, yardım edin" diye yazdılar. "Köylülerimiz ölüyor." Ya siz canavarlar, siz Büyük Herodes'ler bütün bunları büyük bir şova dönüştürüyorsunuz* (s. 153-154). Sovyet yönetimi ise, açlığı duyurmadığı gibi; gelen bazı yardımları da kabul etmeyerek geri göndermiştir.

Sovyet sisteminde bütün basın-yayın ve iletişim araçları devletin kontrol ve himayesindedir. Edebiyatın da bu araçlardan ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Sovyetler Birliğinde edebiyat, gerek Sovyet vatandaşlarının ideolojik motivasyonunu sürekli diri tutmak ve gerekse dış dünyaya karşı oluşturulmaya çalışılan olumlu Sovyet imajını zedelememek amacıyla kullanılan bir araçtan ibarettir.

Edebiyatı bir araç olarak kullanma eğilimi bütün totaliter sistem ve rejimlerde belli oranlarda görülür. Ancak Sovyetler Birliğinde bu eğilim, tartışılması ve ihlal edilmesi mümkün olmayan bir boyut kazanır. *Sovyetler Birliği'nde Yapılanların farkı, edebiyat ve daha sonra tüm sanat dallarının bir ideolojiye bağlanmasının kurumsallaştırılarak bir teori hâline getirilmesidir. Sosyalist realizm adını alan bu teorileştirilme Stalin dönemi Sovyet Rusya'sında dogma hâline geldi* (Tagızade, 2006: 8). Sosyalist Realizm adıyla sistemleştirilen ve parti ideolojisine bağ(ım)lılığı esas alan prensipler bütünü, edebiyatın devlet kontrolüne alınmasında etkili bir fonksiyon üstlenmiştir. Devletin edebiyat üzerindeki kontrolü o kadar yoğun bir şekilde hissedilmektedir ki, edebiyatçıların Sovyet ideolojik çizgisinin dışına çıkan bir eser vermeleri mümkün değildir. Bu bağlamda Sovyet edebiyatı, *hakikatin Sovyet bakış açısıyla hikâye edilmesini, yani düşünüleni değil, düşünülmesi gerekeni, görüleni değil, görülmesi gerekeni emreden sosyalist realizmi sanat metodu olarak benimseyen bir edebiyattır* (Karakaş, 2008: 468). Sovyet propagandası yapmakla görevli bu edebiyatın her aşamada Sovyet sansürüne maruz kalması kaçınılmazdır.

Bir dogma haline gelen Sosyalist Realizm, kendi gerçeklik algısı, yani Sosyalist ilkeler, dışındaki bütün gerçekliklere kendisini kapatmıştır. Her türlü edebî eser, bu içe kapanık algılama biçimine uygun şekilde meydana getirilmelidir. Romanda *kendini gerçekçi diye adlandıran edebiyat, en az XVIII. yüzyıl köy ve kır romanları kadar şartlanmış bir edebiyattı* (s. 105) cümlesiyle Sosyalist Realizm'in kendi dışındaki gerçekliği yok saydığına vurgu yapılmaktadır. Bu durum, sanatçının "hürriyet"i hakkında bazı sorgulamaları beraberinde getirir. Bu tür sorgulamalara cevap vermeye çalışan Siniavski'nin savunma biçimi de aslında Sovyet edebiyatının içinde bulunduğu açmazı ortaya koymaktadır: *Batılı yazarlar hep bizde söz özgürlüğü bulunmadığından yakınır. Bunu yaparken kendilerine ölçü olarak, kişilerin kendilerine olan inançlarını alırlar. Oysa, böyle bir inanç Komünizme aykırıdır. Namuslu bir Sovyet yazarı, bir Marksist, bu eleştirileri hiçbir zaman kabul etmez. Bunların ne demek istediğini de anlayamaz* (1967: 24) Bu ifadeler, özgürlüğün Komünist Sovyet rejimine aykırı olduğunun açık bir itirafı mahiyetindedir. Bir Sovyet yazarı için namusun ölçüsü, rejime sadakat ve hizmetten ibarettir. Bu anlayış, başlı başına bir sansür ve propaganda mekanizması olarak ortaya çıkmaktadır.

Sovyetler Birliğinde basın-yayın ve edebiyat gibi, bilim de Sovyet ideolojisine hizmet edecek biçimde dizayn edilmiştir. Romanda Weismann, Virchow ve Mendel gibi Batılı genetikçilerin, Darwin'in maddeci yönünü bırakıp idealist yönüne yoğunlaştıkları için Sovyet biliminden dışlandığına dair göndermeler vardır (s. 29). Genetik gibi pozitif bilimlerin bir şubesinde bile Sovyet ideolojisine yönelik çıkarlar arayan bir zihniyetin sosyal bilimler alanında takındığı tek boyutlu yaklaşım muhakkak ki daha çok çarpıtma ve sansüre sebep olmuştur. OlivierRoy, Sovyetler Birliğinde özellikle sosyal bilimler alanında ortaya çıkan tabloyu şu şekilde özetlemektedir: *Bilimsel gözlem sadece bir ilk aşamadır. Dilbilimci bir dizi lehçeyi ortaya çıkarır, etnograf töreler ve âdetlerin listesini yapar. Sonra, genellikle hayli nitelikli olan bu sınıflandırma çalışması, yeni bir dil veya yeni âdetler inşa etmek için malzeme olarak kullanılır. Tarih çalışması kuşkusuz daha rahatsız edicidir. Burada kaynakların ve gerçeklerin araştırılmasında bile siyasal sansür devreye girer. Bu yüzden tarihsel çalışmalar sınırlı kalacak, eski dönemlerle ilgilenecektir* (2009: 117). Sovyet rejiminin çizdiği bu çerçevenin dışına çıkan bilim adamları da, rejim için tehlike olarak algılanan bütün sosyal sınıflar gibi hapsedilmiş, kamplara gönderilmiş ve neticede ortadan kaldırılmıştır. Bu konuda Ahmet Buran'ın "Kurşunlanan Türkoloji" (2010) isimli eseri somut verilere dayanan çarpıcı bilgiler vermektedir. Sovyetler Birliğinde bütün özgürlük alanları tıkandığı gibi, bilimsel özgürlükten de bahsetmek mümkün değildir.

Romanda Sovyet sansürüne işaret eden bir başka önemli gösterge de; yaşanan açlık yıllarında, Maksim Gorki'nin toplumsal gerçeklikle alakası olmayan yazılar yazmasıdır. Gece boyu açlıktan ölen çocukların cesetlerinin, sabahları katanalar tarafından toplandığı bir zamanda Maksim Gorki; çocuklar için eğitici oyuncakların gerekliliğine dair yazılar kaleme almaktadır. *Katanaların çöplüğe taşıdığı bu çocuklardan Maksim Gorki'nin haberi yok muydu acaba? Oyuncakları ne yapacaklardı onlar? Belki de haberi vardı Gorki'nin. Herkes*

nasıl susuyorsa o da aynı şekilde susuyordu. Ve bu ölü çocukların tavuk çorbası içtiğini yazarlar ne yazıyorlarsa o da onu yazıyordu (s. 157). Maksim Gorki'nin, bütün edebiyatı ve bütün kitle iletişim imkânlarını abluka altına almış olan sansür sistemi içinde, gördüklerini yazabilmesi mümkün değildir. Kaldı ki, Maksim Gorki Sovyet edebiyatının ve Sosyalist Realizm akımının en kuvvetli ve en itibarlı yazarlarından birisidir. Zelinski'nin Sovyet perspektifinden bir bakışla, Gorki hakkındaki övücü sözleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: *Gorki'de kendi halkına ve Komünist Partisi'ne karşı saldırı aramak saçmadır. Onun tüm makaleleri, Rus insanının zaferini ve büyük Sosyalist Oktobr Devrimi'nden sonraki başarılarını yücelten, gerçek zafer şarkılarıdır* (1978: 77). Gorki; rejimin zafer şarkılarını dillendirirken, aslında halkın gerçek durumunu görmezden gelmektedir. Açlık ve sefaletle boğuşan milyonları yok sayarak, pedagojik içerikli makaleler yazmayı tercih etmektedir.

Romandaki konumuyla "Gorki", Sovyet basın ve edebiyatının içinde bulunduğu duruma yönelik bir gönderme içermekte ve simgesel bir anlam ifade etmektedir. Romanda sadece Gorki'nin yazdıklarından bahsedilmekle birlikte, aslında bütün Sovyet basın ve edebiyatının içinde bulunduğu durum bundan farklı değildir. Gorki, hemen hemen bütün Sovyet edebiyatçıları gibi; genel kabul gören "namuslu yazar" sınıfında yer alabilmek ve yer aldığı bu sınıfın hizmetine sunulan devlet nimetlerinden istifade edebilmek uğruna, gerçek problemleri görmezden gelmekte ve topluma yapay gerçeklikler sunmaktadır.

d- Çalışma Kampları

Romanın başkarakteri İvan Grigoryeviç on dokuz yıl boyunca çalışma kamplarında ceza çekmek zorunda kalmıştır. Ancak, romanın anlatı zamanı İvan'ın bu çalışma kamplarından dönüşüyle birlikte başlar. Romanda İvan Grigoryeviç'in çalışma kamplarında geçirdiği yıllarla ilgili geriye dönüşler de çok yer tutmaz. Bu sebeple romanda, İvan Grigoryeviç'in kamp hayatına dair geniş bir anlatım söz konusu değildir. Çalışma Kamplarıyla ilgili asıl anlatılanlar, Mariya Konstantinova'nın çerçeve öyküye eklenen öyküsü etrafında toplanmıştır. Kocasını Andrey'in tutuklanmasının ardından yirmi altı yaşındaki Mariya Konstantinovna da kocasını ihbar etmediği için tutuklanmış, kızı Yuliya'dan ayrılmak zorunda kalmış ve nihayetinde zelil kamp hayatına dayanamayarak ölmüştür.

Mariya Konstantinovna'nın başından geçenler, bütün Sovyet vatandaşları gibi, Sovyet kadınlarının da katlanmak zorunda kaldıkları travmatik süreci ortaya koymaktadır. Sovyet kadınları da Sovyet erkekleri kadar zor bir hayat geçirmiş, onlar kadar aşağılanmış, onlar gibi mahkûm edilmiş ve onlar gibi en ağır şartlarda cezalandırılmışlardır. Romanda ironik bir biçimde kadın-erkek eşitliği vurgusu yapılmakta ve kadınlarla erkeklerin rejimin gazabına uğrarken de eşit oldukları ortaya konulmaktadır: *Kadınların erkeklerle eşitliği sadece sosyoloji kürsülerinde ve sosyoloji yapıtlarında yer alıp onaylanmamıştır... Kadınların eşitliği sadece fabrikadaki işte, uzay uçuşlarında, devrim ateşinde kanıtlanmamıştır, bu eşitlik Rusya'nın bugünkü tarihinde, asırlar boyunca hapishanelerde, kamplarda, kamplara götürülürken yollarda yaşanan acılarla kanıtlanmıştır* (s. 116). Sovyet rejimi; merkezin istatistik talepleri doğrultusunda ideolojik bir gereklilik olarak öldürdüğü veya çalışma kamplarına mahkûm ettiği milyonları, mensup oldukları cinsiyetler çerçevesinde değerlendirmemiştir. Kendisi için tehlike olduğuna inandığı sınıf mensuplarını ve bireysel olarak suçladığı insanları, kadın ve erkek olmasına bakmadan, aynı şiddette cezalandırmıştır.

Kadınlarla erkeklerin "eşit" bir cezalandırma yöntemiyle kamplara gönderilmesine rağmen; verilen cezalara sebep olan suçların daha çok erkeklere ait olduğu, kadınların ise erkeklere ait olan bu suçları paylaşmak zorunda kaldıkları görülür. Kadınlar genellikle, suçlu bulunanların eşi veya yakını oldukları için cezalandırılmıştır. Romandaki şu ifadeler bu duruma gönderme yapar: *Eşler, eşler, Moskovalı, Leningradlı, Kievli, Harkovlu, Rostovlu, kederli, pratik ve öbür dünyadan olmayan, günahkâr, zayıf, uysal, öfkeli, gülen kadınlar, sırtlarında mahkûm ceketleriyle Rus kadınları ve Rus olmayan kadınlar. Hekimlerin, mühendislerin, ressamların ve tarım uzmanlarının karıları, mareşallerin ve kimyagerlerin karıları, savcılarının ve mallarına el konulmuş küçük çiftlik sahiplerinin karıları, Rus, Belarus, Ukraynalı rençberlerin karıları. Hepsi kocalarının peşinden baraka kurganlarının İskit karanlığına gittiler* (s. 131). Bu cümlelerin devamında; kadınların erkeklere ait olduğu iddia edilen suçlardan dolayı cezalandırıldığı daha ironik bir biçimde vurgulanmaktadır. *Ölen halk düşmanı ne kadar ünlüye ardından kamp yollarına düşen kadınların sayısı da o kadar fazla oluyordu: karısı, eski karısı, birinci karısı, kız kardeşleri, sekreteri, kızı, karısının hanım arkadaşı, ilk evliliğinden olan kızı* (s. 131).

Romanda daha çok Mariya Konstantinovna merkezli olarak ele alınan kamp hayatı, ağırlıklı olarak kadın kamplarının durumunu yansıtmaktadır. Ancak Sovyetler Birliğinin çalışma kamplarında erkeklerin durumuyla kadınların durumu arasında çok az fark vardır. Aleksandr Soljenitsin'in "İvan Denisoviç'in Bir Günü" (2011) isimli romanında anlatılan erkek kampları ile "Her Şey Geçip Gider" romanındaki kadın kampları çok benzer özellikler gösterir.

Bu iki romandaki İvan Denisoviç ile Mariya Konstantinovna adlı karakterlerin kamplarda yaşadıkları olaylar hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte, kamp hayatının kadın ruhunda meydana getirdiği tahribatların daha fazla olduğu görülmektedir. Mariya'nın kampa gönderilmek üzere bindirildiği trende

yaşadığı çaresizlik ve azap dolu duygular bu farkı vurgulamaktadır. Aynı anda bu iki acı herhalde ancak genç bir kadının yüreğinde yaşar: Bir ananın ıstırapı, âciz yavrusunu kurtarma isteği ve aynı zamanda devletin gazabı karşısında çocukça bir âcizlik, başını annesinin göğsüne saklama isteği (s. 123). İvan Grigoryeviç de, kamplarda on dokuz yılını geçirmiş birisi olarak, kamp hayatının kadınlar için daha yıpratıcı olduğunu tasdik etmektedir: *Ve İvan Grigoryeviç, Kolima Kampı'nda erkekle kadının eşit olmadığını, erkeğin yazgısının yine de daha kolay olduğunu düşündü* (s. 135).

e- Lenin ve Stalin Eksenli Değerlendirmeler:

Romanda Lenin, iki farklı kişilik olarak ele alınmaktadır. Paradoksal bir durum yaratan bu kişilik özelliklerinden birincisi “insan ve aydın Lenin”e, diğeri ise “diktatör Lenin”e aittir. Bu kişilik özellikleri arasında bağdaşmaz bir aykırılık söz konusudur.

İnsan ve aydın yönleriyle ortaya konulan Lenin; kibar, mütevazı, sanatsever bir kişiliktir. Özel hayat sınırları içinde her zaman varlığını sürdüren bu özellikleri, siyasî alanda ise görmek mümkün değildir. Lenin, siyasî alanda rakiplerine karşı son derece acımasız ve kibirli bir kişilik haline dönüşür. Yanıldığını, fikirlerinin veya uygulamalarının yanlış olduğunu asla kabul etmez. İdeolojisine ve kendisine karşı tavizsiz bir imanı vardır.

Lenin’in acımasızlık ve kibir şeklinde zuhur eden siyasî kişiliği, yeni kurulan devletin prensiplerinin oluşturulmasına da büyük oranda etki eder. *Ekim Devrimi, Vladimir İlyiç’in özelliklerinden kendisi için gerekli olanları almış, gereksizleri atmıştır* (s. 191) cümlesinde yansımaları bulan bu etki, devletin diktatöryal bir yapıya dönüşmesine sebep olmuştur.

Aslında Lenin’in şahsında totaliter bir yapıya dönüşen kölelik ruhu, Rus gelişmesinin her aşamasında var olmuştur. Romanda Petro ve Yekaterina dönemlerinde ivme kazanan gelişmelerin de zorbalık ve baskıya dayandığı vurgulanmaktadır. Ancak, Sovyetler Birliğindeki fiziksel ve ruhsal baskı her bakımdan Çarlık dönemi uygulamalarını aşmıştır. Nitekim romanda, Çarlık dönemiyle alakalı olarak zorbalık ve baskıdan bahsedilmekle birlikte “totaliter” veya “diktatör” gibi sıfatlar kullanılmamıştır.

Çarlık yönetimine karşı “özgürlük” şiarıyla harekete geçen Sosyalist hareket, sonunda Çarlıktan daha zalim bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Bu paradoksal ve trajik evrilmenin merkezinde ise Lenin’in kişiliği ve siyasî düşünceleri yer almaktadır. İnsanî özellikleri bakımından çok olumlu bir portre çizen Lenin’in, devleti dönüşü olmayan bir totalitarizm istikametine sokması başka bir paradoks yaratır. *Tolstoy’un kitaplarına ve Beethoven’in müziğine içtenlikle hayran bir adamın köylülerin ve işçilerin yeniden köleleşmesine, Aleksey Tolstoy gibi, kimyacı Semyonov gibi, müzisyen Şostakoviç gibi Rus kültürünün seçkin kişilerinin devletin uşağı haline getirilmesine yardım etmesi gerçekten trajiktir* (s. 205). Bu trajik durumun devamı olarak; Lenin tarafından başlatılan totaliter uygulamalar, Lenin’in ölümünden sonra Lenin’in kurduğu devletin yöneticileri tarafından devam ettirilerek süreklilik kazanmıştır.

Lenin’den sonra iktidarı ele geçiren Stalin, Lenin’in bütün yol arkadaşlarını ve Sosyalist devleti kuran kadroyu ortadan kaldırmıştır. Böylece Stalin’in devlet üzerindeki hâkimiyeti, Lenin’e göre daha kesin bir şiddette tecelli etmiş ve partiyle devlet ontolojik bir bütünlük içinde Stalin’in emrine girmiştir: *Partiyle devletin birleşmesi, Stalin’in kişiliğinde ifadesini buldu. Stalin’de, onun karakterinde, aklında, iradesinde kendi karakterini, kendi iradesini, kendi aklını dile getiriyordu devlet* (s. 215). Stalin’in devlet üzerindeki hâkimiyeti o kadar sarsılmaz, o kadar tartışılmaz ve o kadar kesindir ki; Stalin, devletin tek patronu konumundadır. Stalin’in tek adam yönetimi; kolektifleştirme, tasfiyeler, siyasî cezalandırmalar, idamlar ve nihayet 2. Dünya Savaşı galibiyetiyle tamamen pekişmiştir. Stalin’in zaman geçtikçe güçlenen iktidarı *...galiba, zaman zaman, özellikle de yaşamının sonuna doğru devlet ona kendi özel uşağı gibi geliyordu* (s. 215) cümlesiyle vurgulanmaktadır.

Stalin, dogmatik bir görünüm kazanan iktidarına rağmen; bir taraftan da büyük bir yalnızlık ve korku içindedir. Stalin’i en çok korkutan düşünce ise “özgürlük”tür. En zayıf ve en bastırılmış dönemlerde bile özgürlük, potansiyel bir güç ve tehdit olarak algılanmıştır. İvan Grigoryeviç gibi bazı insanların ruhlarının derinliklerinde bir kırıntı hâlinde yaşamaya devam eden özgürlük düşüncesi, rejimin ve özellikle Stalin’in korkulu rüyası olmuştur. Bu sebeple Stalin, bütün iktidarı boyunca bireylerin ve kitlelerin özgürlüklerini fiilen yok ettiği halde “özgürlük” söyleminden asla vazgeçememiştir. Fiilen ortadan kaldırılmış olmasına rağmen “özgürlük” kavramının büyümlü gücü Stalin’i o kadar ürkütmüştür ki bütün totaliter Sovyet uygulamalarının özgürlük ve demokrasi adına yapıldığını ileri sürmek zorunda kalmıştır. Romandaki şu ifadeler Stalinist rejimin özgürlük korkusunu tasvir etmeye yöneliktir: *Özgürlüksüz devletin her zaman özgürlük ve demokrasi adına hareket etmesi, özgürlüğün adını anmadan adım atmaktan korkması özgürlüğün gücünü kanıtliyordu. Stalin’in korktuğu pek az kişi olmuştur, fakat özgürlükten yaşamının sonuna dek hep korkmuştur, özgürlüğü öldürüp cesedinin önünde yalalaklık yapmıştır* (s. 219). Stalinist rejimin romanda “yalalaklık” şeklinde ifade edilen sözde özgürlük propagandasına duyduğu ihtiyaç, tarihin en büyük diktatörlerinden birisini bile

korkutabilen özgürlük düşüncesinin bastırılabilir, sindirilebilir ancak asla tamamen yok edilemez bir içsel güç olduğunu (Keskin, 2015: 88) ortaya koymaktadır.

Politikalarını sürekli bir “düşman” veya “öteki” yaratmak ve yaratılan bu düşmanla mücadele etmek üzerine kuran bir mutlak iktidarın politik hamlelerinde izlediği metot, aslında her zaman var olan büyük korkunun açığa çıkmasıdır. Stalin’in birçok politik hamlesi, aslında korku neticesinde uygulamaya konulmuştur. Orlando Figes, Stalin’in yaşadığı korkunun gelişim serüvenini şu şekilde tespit etmiştir: *Anlaşıldığı kadarıyla paranoyakça bir “düşman” korkusu Stalin’in karakterinde vardı. Karısı Nadejda’nın 1932’deki intiharı ve bir kardeş gibi sevdiği Kirov’un bir cinayete kurban oluşu bunu pekiştirmişti* (2011: 275). Büyük diktatörler yaratabilecek kudretteki bir duygu olan korkuya yönelik bir başka gönderme de Muhtar Şahanov’un “Cengiz Han’ın Sırrı” isimli manzum romanında yer almaktadır. Romanın kadın karakterlerinden Akerke, Cengiz Han’ın mutlak gücüne rağmen korku içinde olduğunu söylemektedir: *Onun bütün kahramanlığı / Dünya hükümlerliği / Fobisine bağlı* (Şahanov, 2002: 235). Ayrıca bu eserin Cengiz Han’ın şahsında bir diktatör simgesi oluşturduğu ve bu diktatör simgesiyle de aslında Stalin’i işaret ettiği göz ardı edilmemelidir.

Alfred Adler, *insanların çevresine karşı takındığı düşmanca tutumda sıklıkla korkaklık özelliğinin rol oynadığını görürüz* (2012: 268) ve *korkuya kapılanlar hayatta kendilerini destekleyecek birilerini ararlar hep; her zaman birinin, emirlerine hazır bulunmasını isterler* (2012: 313) gibi psikolojik tespitlerle romanda Stalin’e atfedilen korkuyu aydınlatacak veriler sunmaktadır. Zira Stalin, belki de korkusunun büyüklüğüyle orantılı olarak, her zaman devleti kendi emrinde tutma gayreti içinde olmuştur. Stalin’in bu gayretindeki tartışılmaz başarısı ise korkunun güdüleyici özelliğiyle izah edilebilir.

f- Korku Toplumu

Stalin’in güdüleyici korkusunun bir neticesi olarak ortaya çıkan bütün totaliter uygulamalar, toplumsal psikolojide de aksini bulmuş ve korku duygusuyla abluka altına alınmış bir toplum yapısı meydana getirmiştir.

Devlet, sürekli olarak kendi vatandaşlarından düşmanlar üretmekte ve bu düşmanları en ağır şekilde cezalandırmaktadır. Devletin mutlak gücü karşısında çaresiz bir bekleyişe mahkûm kalan milyonlar için, her an yakalanıp götürülme korkusu günlük hayatın bir parçası hâline gelir. Romandaki şu ifadeler; Sovyet toplumunda çaresiz bekleyişle birlikte yaşanan korku, panik ve huzursuzluğu yansıtmaktadır: *Yeni dünyanın dışarıdaki özgür kurucuları “Alacaklar mı, almayacaklar mı?” diye fal açıyorlardı. Herkes gece zilin çalmasını, otomobil lastiklerinin çıkarttığı huşirtının evin kapısının önünde birden kesilmesini bekliyordu* (s. 177). Toplumsal ilişkileri ve toplumdaki güven duygusunu da hemen hemen ortadan kaldıran bu çaresiz bekleyiş, aynı zamanda dikenli tellerle çevrili çalışma kamplarının dışındaki esirlerden oluşan bir topluma işaret etmekteydi. Zira henüz özgürlüğüne el konulmamış insanlar da, sistemin mutlak gücü karşısında özgür olmadıklarını hissediyorlardı.

Toplumsal korkunun en üst seviyede hissedildiği zaman dilimi, 1937’de başlayan büyük katliam dönemidir. İnsanların basit ve gerçek dışı ihbarlarla tutuklanıp yok edildiği bu dönemde toplum iyice kabuğuna çekilmek zorunda kaldı. Her an ihbar edilme ve tutuklanma korkusuyla yaşayan milyonlar, bir taraftan rejimin aleyhine olarak yorumlanabilecek her türlü söylem ve eylemden uzak durmaya azami derecede dikkat ederken diğer taraftan da başkalarını ihbar ederek rejime olan bağlılıklarını gösterme ve böylece sistem içinde kendi konumlarını sağlamlaştırma telaşına kapıldılar. İnsanlar en çok en yakınlarındaki insanlardan şüphelenmeye ve korkmaya başladılar. *Korku o dönemde dostluk, sevgi ve güven bağlarını parçaladı. İnsanların ayakta kalma yönündeki kaotik yarışta birbirlerinin kuyusunu kazmalarıyla birlikte, bir toplumu kenetleyen ahlaki bağları parçaladı* (Figes, 2011: 311). Bu durum, kişiler arasındaki iletişimin sahteleşmesini ve bireylerin kendi içlerine kapanmasını da beraberinde getirdi. *Sahici iletişimin son bulmasıyla, güvensizlik bütün topluma yayıldı. İnsanlar gerçek benliklerini kamusal maskeler ardında gizlediler. Dışa dönük olarak doğru Sovyet davranış biçiminin kurallarına uyarken, içe dönük olarak başkalarının erişemeyeceği bir özel düşünce dünyasında yaşadılar. Bu ortamda korku ve dehşet büyüdü* (Figes 2011: 295). Büyüyen korku ve dehşetin neticesinde ise toplumda büyük bir huzursuzluk, güvensizlik ve paniğin baş göstermesi kaçınılmazdır. Bireyler arasındaki bağların en sağlam olduğu toplumlar bile sistematik olarak maruz kalınan korku karşısında bir süre sonra dirençlerini yitirirler.

Sonuç

Vasili Grossman’ın “Her Şey Geçip Gider” romanı, totaliter Sovyet uygulamalarını başkarakter İvan Grigoryeviç’in çerçeve öyküsü etrafında ortaya koymaktadır. Romanda totaliter Sovyet uygulamaları hakkında genel hükümlere ulaşmamızı sağlayabilecek örnek olaylar, kurgudan ziyade gerçeğe yakın sunuluş biçimleriyle farklı zamanlarda farklı mekânlarda farklı görünümde bağlamında ortaya konulmakta, bu olayların sebep ve sonuçları üzerine felsefi ve psikolojik derinlikli sorgulamalar getirilmektedir.

Romanda, Sovyet sisteminin kendi varlığını devam ettirebilme kaygısıyla kendi mensup ve taraftarlarını bile yok edebilecek bir çılgınlıkla uyguladığı totaliter politikaların birey ve toplum davranışlarında büyük bir çözülme ve çürümeyi ortaya çıkardığı görülmektedir. İhbar edilmeden önce başkalarını ihbar etme telaşıyla başlayan toplumsal çözülme bir “korku toplumu”nun ortaya çıkmasına sebep olur. Ekonomi politikalarındaki başarısızlık halk üzerindeki baskının daha da artmasına ve bu başarısızlıkların sorumlusu olarak sunulan insanların kitleler halinde imha edilmesine zemin hazırlar. Kitlelerin açıklıkla karşı karşıya bırakılması ise devletin kendi halkına düşmanca bakışını trajik bir şekilde ortaya koyar.“Her Şey Geçip Gider” romanı; baskı ve sansür mekanizmalarıyla yıllarca parti kontrolü altında tutulmuş bulunan Sovyet dönemi Rus edebiyatı içerisinde asla yer alması düşünülemeyen bir objektiflik ve açıklıkla Sovyet rejiminin totaliter uygulamalarıyla yüzleşmekte ve hesaplaşmaktadır.

KAYNAKÇA

- ADLER, Alfred (2010). *İnsanı Tanıma Sanatı*(Çev. Kâmuran Şipal), İstanbul: Say Yay.
- AYTMATOV, Cengiz (2011). *Giün Olur Asra Bedel*(Çev. Refik Özdek), İstanbul: Ötüken Yay.
- BUDAK, Selçuk (2000). *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- BURAN, Ahmet (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*, Ankara: Akçağ Yay.
- CONNERTON, Paul (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar*(Çev. Alâeddin Şenel), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ECO, Umberto (1996). *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*(Çev. Kemal Atakay), İstanbul: Can Yay.
- EROL, Safiye (2006). *Ülker Fırtınası*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- FİGES, Orlando (2011). *Karanlıkta Fısıldaşanlar*(Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- GASSET, Ortega Y (2012). *Sanatın İnsansızlaştırılması ve Roman Üstüne Düşünceler*(Çev. Neyyire Gül Işık), İstanbul: YKY Yay.
- GROSSMAN, Vasili (2013). *Her Şey Geçip Gider*(Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul: Can Yay.
- HUXLEY, Aldous (2011). *Cesur Yeni Dünya*(Çev. Ümit Tosun), İstanbul: İthaki Yay.
- KARAKAŞ, Şuayip (2008). “Sovyet Edebiyatı Hakkında Bazı Tespitler”, *Ahmet BicanErcilasun Armağanı*(Editör: Ekrem Arkoğlu), Ankara: Akçağ Yay., s. 459-469.
- KESKİN, Fatih (2015). “Esaret ve Hürriyet Diyalektiği Bağlamında Her Şey Geçip Gider Romanı”, *Karadeniz*, ISSN: 1308-6200, Yıl: 6, S. 25, s. 79-90.
- MASLOW, Abraham (2001). *İnsan Olmanın Psikolojisi*(Çev. Okhan Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yay.
- ORWELL, George (2013). *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*(Çev. Celâl Üster), İstanbul: Can Yay.
- RAND, Ayn (1999). *Ben*(Çev. Emine Gedik), Ankara: Liberte Yay.
- ROY, Olivier (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*(Çev. Mehmet Moralı), İstanbul: Metis Yay.
- SİNİAVSKİ, Andrei (1967). *Sosyalist Realizm*(Çev. S. Türker), İstanbul: Habora Yay.
- SOLJENİTSİN, Aleksandr (1974). *Gulağ Takım Adaları*(Çev. Selim Taygan), İstanbul: Nebioğlu Yay.
- SOLJENİTSİN, Aleksandr (2011). *İvan Denisoviç'in Bir Günü*(Çev. Mehmet Özgül), İstanbul: İletişim Yay.
- ŞAHANOV, Muhtar (2002). *Cengiz Han'ın Sırrı*, İstanbul: Da Yay.
- TAGIZADE, Leyla (2006). Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, C. 3, S. 4, s. 7-24.
- TOURAINÉ, Alain (2014). *Modernliğin Eleştirisi*(Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- YUSUFOĞLU, Şükrullah (2009). *Kefensiz Gömülenler*(Çev. Şuayip Karakaş), Ankara: Berikan Yay.
- ZELİNSKİ, K. (1978). *Sovyet Edebiyatı*(Çev. Funda Savaş), İstanbul: Konuk Yay.